
Голод, Голодомор 1932-1933 рр.

The famine, the Holodomor of 1932–1933

УДК: (477.74)«1924/1925»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

Dmytro Baikienich

Candidate of Historical Sciences, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Baikienich, D. (2025). The famine of 1924 – 1925 in the USSR. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 123–139. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

THE FAMINE OF 1924 – 1925 IN THE USSR

Abstract. *The goal is to investigate the nature of the famine of 1924–1925 in the Ukrainian SSR, its scale, course, and overcoming its consequences.*

Scientific novelty. *The article examines for the first time the issue of the famine of 1924–1925 in the Ukrainian SSR, highlights the role of the communist regime in the disaster's occurrence, and describes the measures taken to overcome its consequences.*

Conclusions. *Certain regions of Ukraine were hit by a drought in 1924, which led to crop failures. The lack of a grain insurance fund and the export of grain, and continued export to the RSFSR, also caused a regional famine and exacerbated the food crisis. Moscow was unwilling to acknowledge the famine in the USSR and did not redistribute food resources within Ukraine. Among its priorities is the stabilization of the grain market in Russian regions. This has contributed to the inflation of a disaster.*

Starving regions received support from Kharkiv, but it was regulated and financed from Moscow. Centralized assistance was mainly provided in cash loans to save the sown areas. However, the union center regularly created organizational and financial obstacles to this. As a result, the food crop wedge decreased, and corn crops increased.

Food aid to the population was secondary, minimized, and selective. The focus was on feeding hungry children, whose support was not sustainable due to unstable funding. Starving adults were provided with few alternative ways of earning a living. The survival of most depended on themselves. The local famine of the summer of 1924 in the Slobozhanshchyna and the Azov region spread in the spring of 1925 to most Ukrainian provinces, especially affecting Podillia. About 2 million people were starving.

Key words: *Ukrainian SSR, crop failure, famine, agriculture, sown areas, food aid, children.*

Дмитро Байкеніч

кандидат історичних наук, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Байкеніч Д. Голод 1924–1925 років в УСРР. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 123–139. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Baikienich>

ГОЛОД 1924 – 1925 РОКІВ В УСРР

Анотація. Мета – дослідити природу виникнення голоду 1924–1925 рр. в УСРР, його масштаб, перебіг і подолання наслідків.

Наукова новизна. У статті вперше досліджено питання голоду 1924–1925 рр. в УСРР, висвітлено роль комуністичного режиму у виникненні лиха та вжитих заходів спрямованих на подолання його наслідків.

Висновки. Окремі регіони України у 1924 р. вразила посуха, що призвело до неврожаю. Також викликало регіональний голод і загострило продовольчу кризу відсутність хлібного страхового фонду і продовження вивозу зерна до РСФРР і на експорт. Москва не бажала визнавати голод в СРСР та не перерозподіляла продовольчі ресурси всередині України. Серед її пріоритетів – стабілізація хлібного ринку в російських регіонах. Це вплинуло на роздмухування лиха.

Регіони, що голодували, отримували підтримку від Харкова, однак вона регламентувалася та фінансувалася з Москви. Централізована допомога переважно надавалася у формі грошових позик для збереження посівних площ. Однак союзний центр регулярно створював для цього організаційні та фінансові перепони. Як наслідок – зменшилися клин продовольчих культур і збільшилися посіви кукурудзи.

Продовольча допомога населенню була другорядною, мінімізованою та вибірковою. Домінувало харчування голодних дітей, підтримка яких не була сталою через нестабільне фінансування. Дорослих голодуючих незначним чином забезпечили альтернативними видами заробітків. Виживання більшості залежало від них самих. Локальний голод літа 1924 р. на Слобожанщині та Приазов'ї поширився навесні 1925 р. на більшість губерній України, особливо вразивши Поділля. Голодувало близько 2 млн людей.

Ключові слова: УСРР, неврожай, голод, сільське господарство, посівні площі, продовольча допомога, діти.

Постановка проблеми

Встановлення повного контролю над окупованими більшовиками українськими територіями супроводжувалося не тільки масовими вбивствами та репресіями, а й хижацькою економічною політикою, яка призвела до масового штучного голоду 1921–1923 рр. Виникнення СРСР у 1923 р. за задумом очільників комуністичного режиму мало стати вітриною досягнень пролетарського керівництва. Цьому заважав шлейф невирішених проблем, які умисно приховували, або применшували їх наслідки. Однією з таких був голод 1924–1925 рр., який на тлі більш масштабного попереднього голоду не набув відповідного наукового інтересу. Це лихо було першою ланкою в ланцюгу союзної голодотворної політики і заборони на вживання дефініції «голод», що тривало до кінця 1980-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тематика голоду 1924–1925 рр. в Україні в сучасній історіографії є досить обмеженою. Вона представлена збірниками документів та хронології подій. Насамперед мова йде про доробок вінницьких істориків про голодотворну політику радянського режиму на Поділлі, зокрема протягом 1924–1925 рр.¹ Певна кількість важливих документів, оприлюднена в статті Л. Батрак. Втім, дослідниця помилково пов'язала їх із передуючим масовим штучним голодом 1921–1923 рр.² Важливими для структурування та врахування окремих складових аспектів стали хронологічні видання, впорядковані О. Мовчан³.

1 Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Авт.-упорядн.: Р. Ю. Подкур та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

2 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років (із колекції «Український музей в Празі» ЦДАГО України). *Архіви України*. 2018. № 5-6. С. 135-154.

3 Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924: довідкове видання. Голова ред. ради В.М.Литвин. Упоряд.: О. Мовчан. К.: Інститут історії України, 2009. 184 с.; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925: Довід. вид. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Мовчан. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 312 с.

Основу дослідження становлять передусім документи із Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) і Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Також використано інформацію тематичних видань 1920-х років.

Виклад основного матеріалу

Урожай 1923 р. дещо вирівняв ситуацію з продовольчим балансом в УСРР після дворічного голоду. Центральне статистичне управління (ЦСУ) навіть визначало 215 млн пудів зернових лишків. Наркомпрод і північні заготівельні організації протягом 1923/24 р. заготовили 157 млн пудів. Окрім того, 41 млн пудів збіжжя було заготовлено за рахунок виконання селянами натурального податку. До РСФРР Наркомпрод вивіз 6,7 млн пудів, ще понад 3 млн вивезли різні північні організації. Таким чином, в українському селі станом на 1 червня 1924 р. загалом заготовили близько 210 млн пудів⁴.

Доречним у ситуації перманентних неврожаїв було б створення державного стратегічного зернового резерву. Однак, у Москві на фоні врожаю 1923 р. занадто захопилися відновленням хлібних експортних позицій на світовому ринку. У травні 1924 р. було оголошено, що річний вивіз хліба з СРСР досяг позначки у 225 млн пудів⁵. З цією метою переважна кількість зсипних пунктів, складів та елеваторів в українських хлібних губерніях протягом року були зайняті експортним зерном. Тому по факту не було навіть вільних площ для тривалого зберігання страхових зернових фондів. На початок літа 1924 р. в Україні залишався лише двомісячний запас хлібу – орієнтовно 6 млн пудів зерна для централізованого постачання⁶. Відтак подальші зернові операції цілковито залежали від нового врожаю.

Ситуацію з посівами відповідні структури відслідковували з квітня 1924 р. завдяки налагодженій системі зведень⁷. Окрім того, було проведене весняне вибіркове обстеження, яке охопило всі губернії України. Статисти опитали півмільйона господарств УСРР або 10,3% від загалу – найбільшу кількість по СРСР⁸. Згідно з отриманими даними очікувався добрий врожай.

Позитивні тенденції врожаю зернових на стадії дозрівання зруйнувала погода. За метеорологічними даними, в червні 1924 р. в Україні склалися дуже посушливі погодні умови. Денна температура повітря в більшості губерній сягала 32-33 градусів, а на півдні 35, що перевищило норму на 5 градусів⁹. Унаслідок посухи в різних місцевостях констатували неврожай.

Під час жнив визначилися регіони, які найбільше постраждали від неврожаю. Згідно з офіційними підрахунками ЦСУ УСРР, валовий урожай у 1924 р. обрахували у 554,4-565,4 млн пудів¹⁰. Порівняно з попереднім роком, урожай зменшився на 292,4 млн пудів, з яких по пшениці та житу – на 186,3 млн пудів. Серйозні втрати відчувалися в Харківській (-52,4%), Одеській (-42,2%), Донецькій (-40,1%) та Катеринославській (-37,9%) губерніях. По інших українських регіонах недорід був меншим¹¹.

Валовий збір 8 головних хлібів (зернові, бобові та картопля переведені в зернові) по УСРР у 1924 р. обрахували у 659,1 млн пудів. Сумарні потреби у забезпеченні сільського населення, насіннєві витрати і відгодівля худоби становили 571,3 млн пудів. Ще 60,9 млн пудів потребувало міське населення. Від'ємний баланс у 20,3 млн пудів був по Харківській

4 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1553. Арк. 13–16; Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1092. Арк. 2-3.

5 XIII Съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1963. С. 792.

6 Видимые хлебные запасы СССР на 1 июля 1924 года. Москва, 1924. С. 14-16, 47-48; Виноградский Н. Н. Хлебная проблема. (Замысел и выполнение. 1923–1926 гг.). Плановое хозяйство. 1925. № 10. С. 43-56.

7 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 3-4.

8 Население, посевы, скот, птица и сел.-хозяйственный инвентарь в 1923 и 1924 гг. Москва, ЦСУ. 1926. С. 5.

9 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году. Харьков: УкрГосплан, 1925. С. 27; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 45-51.

10 Прим. За рік ці підрахунки офіційно були визнані помилковими – ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 59. Арк. 1.

11 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 27; Отчет о деятельности особой комиссии по борьбе с последствиями неурожая 1924 года. (ОСОБКОМ) при СНК УССР. За период с 10 июня 1924 г. по 10 июня 1925 г. Харьков, Управделами СНК УССР, 1925. С. 26; План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год. Изд-во Наркомзема УССР «Радянський селянин». Харьков, 1924. С. 5–7; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923–1929. Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 234.

та Донецькій – 10,3 млн і майже 7 млн по Чернігівській губерніям. Більшість губерній мали надлишок зернових, а остаточний республіканський баланс був профіцитним і становив 27 млн пудів¹². За умови відповідного перерозподілу врожаю та зменшення податку УСРР могла уникнути голоду.

Неврожай 1924 р. охопив значні площі союзу. Найбільше постраждало селян у РСФРР – 7,8 млн. Для запобігання масової смертності внаслідок голоду, у липні була створена Особлива комісія по боротьбі з наслідками недороду 1924 р. при РНК СРСР (далі – союзна Особком) під керівництвом О. Рикова (голова РНК СРСР і РНК РСФРР). Представниками України на засіданнях комісії були Е. Генкин (Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР) і М. Вольф (Наркомат землеробства УСРР)¹³. Підкреслимо, що режим уникав офіційного застосування слова «голод», щоб не асоціювати СРСР із продовольчими кризами, які передували його створенню. Замінником виступали слова «неврожай» або «недорід» із відповідною апеляцією до природного чинника виникнення проблеми.

За союзним аналогом у Харкові 7 липня 1924 р. утворили Особливу комісію по боротьбі з наслідками недороду при РНК УСРР (далі – Особком України). До її складу увійшли представники уряду та відповідних відомств та організацій. Головою Особкому України був призначений М. Владімірський, але по факту засідання відбувалися під головуванням В. Чубаря. Всі розпорядження цього органу були обов'язковими до виконання без їх попереднього затвердження РНК¹⁴.

Відносини між союзною та українською Особками були складними. Одразу була оголошена першочерговість забезпечення потреб постраждалих регіонів РСФРР¹⁵. Через поспіх і небезпеку логістичних затримок вже на початку серпня 1924 р. союзна Особком долучила до заготівлі насіння для російських губерній українських хлібозаготівельників¹⁶.

Як і в 1921 р., Москва максимально відтягувала визнання голоду/неврожаю в Україні. Це переконливо підтверджує рішення союзної Особком від 15 липня 1924 р., після доповіді М. Владімірського про ситуацію в УСРР. Зокрема, комісія постановила «визнати, що відповідно до підрахунків, прийнятих для визначення врожайності, на території України не було районів, які могли бути віднесені до неврожайних», а у випадку, «якщо б Український уряд, на підставі додаткової інформації, визначить райони з чистою продукцією в 6 пудів і нижче на душу населення, поставити питання про надання допомоги на обговорення комісії та встановити розміри та методи надання допомоги». Водночас ухвалили зобов'язати банківські організації надати необхідну кредитну підтримку для забезпечення посівним матеріалом семи округ з «пониженим врожаєм» і збереження худоби в них¹⁷.

Наслідки посухи 1924 р. для УСРР не були всеохоплюючими. Неврожай спостерігався в окремих районах, населених пунктах і навіть сусідніх господарствах. Разом із природним чинником, пов'язано це було з порушенням обробітку землі та сівозміни, використанням неякісного насіння. Зважаючи на це, визначення неврожайними цілих районів закладає маніпулятивний складник у розуміння масштабів голоду. Окрім того, саме розуміння голоду розмили штучно заниженою продовольчою нормою. Неврожайними були визнані території

12 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 186; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 115 зв.-116.

13 Зима В. Продовольственная проблема в СССР на первом этапе новой экономической политики в 1921–1925 гг. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2019. № 3 (51). С. 51–66. DOI 10.21685/2072-3024-2019-3-6.

14 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 4–5; 31.

15 Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924 ... С. 196.

16 Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. В борьбе с засухой и голодом. Неурожаи в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 235–250.

17 Зима В. Продовольственная проблема в СССР ... С. 51–66.

зі збором менше 6 пудів на душу сільського населення в середньому по окрузі, а до того було не більше 12,3 пуди. Поза обрахунками залишили міське населення, яке частково залежало від хлібо-фуражного балансу свого району або округи. Зауважимо, що до врожаю зернових додали і збір картоплі, чого не було раніше¹⁸.

Відповідно до зібраної з регіонів інформації, українські округи об'єднали в дві групи: з чистим збором на людину до 12 пудів і до 20 пудів. Загалом в Україні нарахували до 137 районів у 32 округах першої групи. У них збір на душу населення не перевищував 12 пудів, а в 57 районах він був менший за 6 пудів. У найбільш вражених посухою районах Куп'янської, Шахтинської, Красноградської, Харківської, Старобільської, Луганської та Ізюмської округ кількість постраждалих господарств перевищила один млн (4,6 млн осіб). Разом із тим, для надання допомоги бралися лише постраждалі маломісні господарства, яких було близько 609 тис. (до 3 млн осіб). Першочерговості надання допомоги підлягали господарства червоноармійців, інвалідів і КНС з чистим збором до 6 пудів на людину. Останніх нарахували 206,3 тис. (864 тис. осіб). Зрештою, союзна Особком визнала неврожайними лише Харківську, Куп'янську та Мелітопольську округи¹⁹. Згодом останню виключили з переліку, бо «більш точний підрахунок» встановив там збір більший за 6 пудів на людину²⁰, незважаючи на те, що в окрузі лише протягом 5–15 серпня зареєстрували 69 випадків смерті дітей від голоду²¹.

Продовольчої допомоги потребували й інші регіони України. Зокрема, до смуги постраждалих територій належали Старобільська округа (8,8 пудів на особу) Донецької губернії; Чернігівська (8,1), Сновська (8,3) та Новгород-Сіверська (8,3) – Чернігівської; Ізюмська (9,7) – Харківської; Красноградська (11,6) – Полтавської; а також Херсонська (11,4) – Одеської²². В окремих місцевостях спалахнули голодні бунти. Голодуючі вимагали негайної допомоги насінням та відкриття харчових пунктів²³.

Для надання насіннєвої та продовольчої допомоги у серпні 1924 р. на місцях провели моніторинг постраждалих господарств²⁴. Інформація про ситуацію надходила з райвиконкомів, які отримували заяви від постраждалих. Згідно з цими заявами, 37,3% господарств залишалося без хліба вже восени, 3,8% могли протриматися до 1 лютого, 12,9% – до березня, 16,7% – до квітня, 10,6% – до травня, 8,2% – до червня і лише 10,5% – мали хліб до нового врожаю. Підтвердженням голоду було поширення масового вживання населенням сурогатів. Зокрема, голодуючі Куп'янської, Харківської та Ізюмської округ вживали в їжу кукурудзяні качани, макуху, пшоно, соняшник, зрідка насіння конопель, жолуді, просяне лущиння, гарбузи, буряки, висівки, полови. Це поширилося також і в інших регіонах²⁵.

Головним завданням Особкому України було визначено збереження посівної площі. У Наркомземі було створено план осінньої посівкампанії, до якого входило надання постраждалим районам натуральної насіннєвої допомоги та позик на купівлю насіння та фуражу для худоби. На місця була направлена комісія, за висновками якої Харків просив у Москви 7 млн пудів насіннєвої позики. Союзна Особком затвердила лише 2,5 млн рублів²⁶ трьом визначеним постраждалим округам. Принагідно зазначимо, що цю позику Москва зобов'язала український Наркомзем повернути майже відразу з отриманого зерна попередніх

18 Попов П. Неурожай 1924 года, его размеры и последствия. В борьбе с засухой и голодом. Неурожай в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 11–32; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 175.

19 План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год ... С. 7; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 371.

20 Чубарь В. Борьба с недородом 1924 года на Украине. В борьбе с засухой и голодом. Неурожай в засушливых районах СССР и борьба с ними. Под общ. ред. и с предисл. А. И. Рыкова. М., Л.: Госиздат, 1925. С. 178–198.

21 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154.

22 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 3–4, 28.

23 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154.

24 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 1.

25 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 70.

26 Прим. Заходи Москви і Харкова по насіннєвій допомозі відрізнялися. Наркомзем РСФРР ухвалив рішення про виключно натуральну форму позик. В УСРР цього зробити не могли адже методи роботи диктувалися з союзного центру і допомога була комбінованою з домінуванням фінансових виплат. Останнє створювало проблему купівлі насіння – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235–250.

посівних позик²⁷. Постраждали округи від повернення позик у 1924 р. РНК УСРР звільнила. Зрештою українські комуністи перерозподілили отримані для посівної кошти між більшою кількістю потребуючих регіонів. На них було заплановано закупити 955 тис. пудів жита та 850 тис. пудів озимої пшениці²⁸.

Одночасно із заходами щодо забезпечення озимим насінням українських губерній, зерно вивозили для посівних потреб інших суб'єктів СРСР. Перевезення насіння в межах союзу стартувало 10 липня і тривало до кінця вересня. З України планувалося вивезти 3140 вагонів зерна для посівної в автономній області німців Поволжя (800), Царицинській (1140) і Саратовській (900) губерніях, а також у Донській області (300). Насіння відвантажували не тільки Наркомзем, а й інші українські та союзні хлібозаготівельні організації²⁹. Офіційно тільки до неврожайних районів Поволжя з УСРР вивезли 2,5 млн пудів насінневого матеріалу³⁰. Зауважимо, що постраждалим регіонам у РСФРР було надано 10,7 млн пудів озимого насіння, які не змогли використати повністю, виник надлишок у 3,6 млн пудів³¹.

Внутрішні перевезення озимого посівного матеріалу в УСРР тривали протягом серпня-жовтня. Українськими заготівельниками (Хлібопродукт, Держторг, Держбанк, Всеукраїнська кооперативна спілка (далі – ВУКС) та Сільський Господар) для внутрішніх потреб було відвантажено понад 977 тис. пудів насінневого жита та понад 711 тис. пудів пшениці на суму понад 2,3 млн рублів. Основними губерніями для поза губернського ввозу були Донецька, Одеська та Харківська. Окремі партії насіння отримали й інші регіони. Частину операційних та організаційних витрат додали до закупівельної ціни зерна, що зрештою лягло на плечі позичальників³².

Головними отримувачами державної натуральної насінневої позики були: Валківська (жита – 113 тис. пудів, пшениці – 18 тис. пудів), Куп'янська (201 тис. і 48 тис.), Вовчанська (71 тис. і 12 тис.), Харківська (299 тис. і 33 тис.), Криворізька (150 тис. і 59 тис.), Мелітопольська (63 тис. і 314 тис.) та Херсонська (79 тис. і 227 тис.) райсільгоспспілки. У першу чергу зерно для засіву надавали колективним господарствам, комнезамам і родинам червоноармійців³³. Однією з умов допомоги була їхня участь у кредитних товариствах. Те саме стосувалося й грошових позик на заготівлю рядового (видано 1,275 млн рублів) та покращеного (500 тис. рублів) посівматеріалу. Інші групи селян отримували посівний матеріал за залишковим принципом, але не більше 3-х пудів на людину³⁴.

Зі всього отриманого зерна на місцях було розподілено 90,6%. Одним із пояснень цього потрібно вважати засміченість зернових і відмову селян їх отримати. Основна маса насіння була розподілена між індивідуальними господарствами. Лише 25 тис. пудів видали колгоспам. Значну позитивну роль під час посівної відіграло надання населенню с/г реманенту на 7 млн рублів позику³⁵.

Отримана насіннева допомога вкладалася в землю в несприятливих умовах. У серпні 1924 р. у східній половині Харківської губернії, в південній частині Одеської та в більшій частині Катеринославської та Донецької випало менше 40 мм опадів. У приморській смузі ситуація склалася ще гірше. У вересні-жовтні кількість опадів також було меншою за норму. Проте

27 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 8; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 20 зв., Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 157–17 зв., 194–194 зв., Спр. 535. Арк. 349. Прим.: Загальна цифра заборгованості по насінневим позикам 1922 р. та 1923 р. складала понад 4,7 млн пудів. Їх повернення передбачалося в грошовому еквіваленті з подальшим перерахуванням у центр. Восени частина постраждалих регіонів отримала відстрочку на виплату таких позик, а навесні їх повернення було призупинено по всій УСРР до збору врожаю 1925 р. – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 83.

28 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 17–18, 146.

29 Там само. Спр. 128. Арк. 166.

30 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 5; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923–1924 ... С. 199–201.

31 Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235–250.

32 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 160; Спр. 489. Арк. 15–15 зв., 103–106; Спр. 494. Арк. 187.

33 Прим. Надання пільг сім'ям червоноармійців вплинуло на зростання зацікавленості молоді у службі в армії – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 74.

34 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 128. Арк. 169–169 зв., 170–170 зв.; Спр. 489. Арк. 20; Спр. 494. Арк. 30.

35 Там само. Арк. 18–26, 165.

ранні зернові були засіяні своєчасно, а посів пізніх відбувався з великими перервами. Цьому також «посприяло» затягування строків підвезення посівного матеріалу. Несвоєчасність була викликана одночасним і першочерговим завантаженням насіння для постраждалих регіонів РСФРР, оскільки туди замість 600 вагонів вивезли 710³⁶.

Насіннєвою державною позикою було засіяно 230 тис. десятин або 60% площі постраждалих районів, яким пощастило опинитися в плані отримання натуральної допомоги через земоргани. Селянам, які не отримали натуральної позики, держава традиційно пропонувала грошову позику для купівлі насіння по лінії с/г кредиту. З цією метою Сільськогосподарським Банком України було передбачено понад 1,7 млн рублів. За рахунок таких кредитів було засіяно 160 тис. десятин. З огляду на те, що деякі кошти на місцях видавалися також губернськими банками і губвиконкомами, фактична площа осіннього засіву за допомоги державних коштів була більшою³⁷.

Документи свідчать, що за рахунок натуральних і грошових позик в Україні були засіяні мізерні 6,1% озимого клину, а загальна площа озимини коливалася в межах 6,3-6,9 млн десятин. Це було меншим на 2-7,4% від попереднього року³⁸. Зменшення відбулося переважно в степових округах, зокрема по Мелітопольській – менше на 240 тис. десятин, Бердянській – на 88,5 тис., Запорізькій – на 88 тис., Херсонській – на 85 тис., Криворізькій – на 77,5 тис., Павлоградській – на 75,5 тис., Красноградській – на 10 тис., Харківській – на 6 тис. і Маріупольській – на 4,6 тис.³⁹ Зазначимо, що голодуючі з’їли частину насіннєвої позики⁴⁰, а 30% озимого клину було засіяно зараженим шкідниками зерном⁴¹.

У контексті збереження посівних площ відбувалися заходи зі збереження робочої худоби. Влітку 1924 р. 45% господарств незаможних селян не мали її зовсім. Для збереження худоби постраждалим господарствам незаможників Особком України 18 серпня 1924 р. затвердила близько 1,2 млн рублів⁴². Загалом державою з липня по жовтень було виділено близько 2,7 млн рублів, що дало можливість зберегти 135-140 тис. голів. Це становило половину від потреби⁴³.

Найбільше позикових коштів під заставу худоби отримали Донецька та Харківська губернії – по 600 тис. рублів. Катеринославський Сільбанк отримав на цю мету півмільйона, Одеська філія – 450 тис., Полтавська – 250 тис., Київська – 100 тис. рублів. Такі позики видавалися переважно маломісним господарствам, зокрема в Харківській губернії бідняки та середняки отримали 97% коштів, в Донецькій – 96%, а в Одеській заможним не дали і копійки. Очевидно, що це робилося більше з політичною, ніж економічною доцільністю⁴⁴.

«Стан м’ясного ринку України характеризується як дуже тяжкий... На харківському ринку пропозиція худоби у жовтні цього року була на 200% більша, як у минулім році. Селянство продає молодняк і дрібну худобу, а останніми часами й робочу худобу», – повідомляла офіційна преса. Знищення худоби відбувалося й через конфіскацію внаслідок несплати єдиного с/г податку⁴⁵. Орієнтуючись на практику попередніх років, державою була організована централізована заготівля худоби, м’яса та шкіри. За півроку, починаючи з 1 жовтня, було заготовлено близько 2,6 млн пудів м’ясопродуктів. Деякою мірою це запобігло стрімкому зниженню цін на худобу, хоча кардинально на ситуацію не вплинуло⁴⁶.

36 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 492. Арк. 4-7; Спр. 494. Арк. 20, 112-113.

37 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6.

38 Прим. Натомість у РСФРР озимий клин зріс на 16% – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235-250.

39 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 38; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 315.

40 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154.

41 Народное хозяйство Украины в 1924-25 году ... С. 26; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 492. Арк. 14-16; Спр. 494. Арк. 23.

42 Там само. Спр. 535. Арк. 6, 7-8, 12.

43 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 6.

44 Соловьев А. Неурожайные районы Одесской губернии (по данным осеннего опроса 1924 г.). Одесса, [1925]. С. 12-14; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 108-109 зв.

45 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154.

46 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 7.

Другим напрямом допомоги Особкомом України була продовольча підтримка населення. Вже наприкінці липня 1924 р. почали розроблятися заходи щодо допомоги дітям, вагітним жінкам і породіллям постраждалих районів. Провідними установами у цьому питанні були Центральна комісія Допомоги дітям при ВУЦВК (далі – ЦКДопдіт) та Український червоний хрест (далі – УЧХ). Основною формою допомоги визначалася видача гарячої їжі (щоденно) або сухпайків (кілька разів на місяць), перевага віддавалася останньому через його меншу вартість. Цим опікувалися існуючі в населених пунктах дитячі заклади, школи, медичні заклади, консультації тощо. Разом із тим, додаткову допомогу надавали сиротинцям. Велика увага приділялася розширенню мережі організації «Друзі дітей» на місцях⁴⁷.

Союзна Особком для харчування українських дітей до 13 років на 7 місяців розподілила один млн рублів. На місцях кошти планували виділити за принципом надання допомоги 50% голодуючих дітей Мелітопольської і 75% Харківської та Куп'янської округ. Місцевими силами було організовано харчування 97 тис. дітей. На початок листопада в постраждалих районах нараховувалося близько 2,5 млн дітей, значна частина яких голодувала⁴⁸.

У найбільшій скруті перебували діти-безхатченки, яких на 15 вересня нарахували близько 276 тис. Сиротинці могли розмістити лише 52 тис. Разом із тим, УЧХ організував 10 дитячих с/г колоній для 600 безпритульних та 15 інших закладів опіки. Наприкінці року ЦК Допдіт повідомляв про 200 тис. безпритульних, більшість із яких на Донбасі та в Одесі. Харчову допомогу отримували 30% дітлахів⁴⁹.

Початок кампанії допомоги дітям з боку ЦКДопдіт та УЧХ припав на кінець жовтня – початок листопада. Кампанія була розрахована до 1 червня 1925 р. з охопленням близько 15,5 тис. дітей. Орієнтовна вартість пайка в середньому становила 2 рублі. Видавали його через кооперацію⁵⁰. Протягом листопада – січня на дитяче харчування ЦК Допдіт було витрачено 164,8 тис. рублів (68,8 тис. з місцевих бюджетів, решта – з центру). За ці кошти у Харківській, Катеринославській, Одеській, Донецькій та Полтавській губерніях було роздано 82,4 тис. дитячих пайків. У першій найбільше – 35,9 тис. одиниць. За інформацією Охматдиту, в той самий час у Харківській, Куп'янській та Мелітопольській округах громадські організації та Особком України годували 80 тис. дітей⁵¹.

На засіданні Наркомздраву в серпні було розглянуто питання підготовки медичних закладів до можливої епідемії як наслідку голоду⁵². Проблемним було питання фінансування таких заходів. Наркомом охорони здоров'я УСРР М. Гуревичем було визначено головні напрями роботи: профілактика здоров'я дітей, боротьба з дитячою смертністю, санітарні та протиепідемічні заходи, забезпечення населення достатнім медичним обслуговуванням тощо. Очільник відомства підкреслює необхідність надання продовольчої допомоги не тільки голодуючим дітям, а й дорослим⁵³.

Лише частина голодуючого дорослого населення отримала продовольчу підтримку від селянських комітетів взаємодопомоги. Ними було видано 1,2 млн пудів хліба з розрахунку від 1 до 2 пудів на подвір'я одноразово. Режим не став просто роздавати допомогу нужденним, а використав можливість залучити значні трудові ресурси до громадських меліоративних робіт – найбільш трудомістких, що могли виконувати некваліфіковані робітники за найменших

47 ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 3-3 зв.; 5-8.

48 Там само. Арк. 9, 54-54 зв.; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924 ... С. 235-236.

49 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921-1923 років ... С. 135-154; Україна: хроніка XX століття. Роки 1923-1924 ... С. 235-236.

50 ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 9.

51 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 69, 71.

52 Там само. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 39-40; Прим. Через голод швидко поширилися різноманітні захворювання: цинга, куряча сліпота, анемія, черевний та висипний тиф, скарлатина, кір тощо – Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 70.

53 Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2378. Арк. 20-22.

витрат на матеріали. Такими видами меліоративних робіт були: ремонт і будівництво ставків, осушення боліт і водно-болотних угідь, заліснення ярів і пісків тощо. Початок залучення постраждалих до таких робіт затягнувся до грудня через затримку переводу цільових коштів з Москви⁵⁴. Роботи тривали з грудня до червня в Харківській, Куп'янській, Ізюмській, Мелітопольській, Старобільській та Могилівській округах, а також у 16 районах Одеської губернії. До 1 червня участь у громадсько-меліоративних роботах взяло понад 30 тис. господарств або 16% від загалу постраждалих⁵⁵.

Одним із напрямів допомоги була підтримка кустарів постраждалих районів шляхом їх завантаження роботою через кустпромкооперацію. По Харківській та Куп'янській округам передбачалися роботи таких видів: лозоплетіння (замовлення на 150 тис. рублів), смушково-кожушна справа (125 тис.), взуттєва (252 тис.) та деревообробна (140 тис.). У Мелітопольській окрузі кустарів планували залучити до будівництва с/г машин (на 10 тис. рублів), виробу екіпажової продукції (80 тис.), металевих виробів (8,5 тис.), деревообробки (20 тис.) та лозоплетіння (37 тис.)⁵⁶.

Важливою складовою боротьби із наслідками посухи була стабілізація цін на хліб. Інформація про неврожай викликала їх різкий зріст наприкінці травня 1924 р. Населення піддалося паніці, готувалося до повторення сценарію кількарічної давнини. Стабілізації сприяло завершення збору, селян буквально заспокоїла фактично визначена кількість урожаю, але зниження цін розпочалося лише наприкінці серпня. Заготівля хлібу за таких умов була вкрай низькою, зокрема, за серпень вдалося зібрати 10 млн пудів⁵⁷ при загальному плані в 160 млн⁵⁸. Для виправлення ситуації було введено жорсткі строки виконання єдиного сільгосподатку з організацією трійок, виїзних сесій судів і прокурорським контролем⁵⁹. Цей репресивний «батіг» було підкріплено й «пряником» – завозом у заготівельні райони достатньої кількості промтоварів для товарообміну⁶⁰. Комплекс зазначених заходів дав результат – на 1 листопада зібрали майже 47 млн рублів єдиного сільгосподатку (перевиконання місячного плану на 104%), а на початок грудня – 49,7 млн рублів. Водночас заготівля зерна сильно відставала – було зібрано лише третину річного плану⁶¹.

Володіючи інформацією про неврожай, більшовики все одно планували продовжувати експорт зернових з УСРР. У протоколі засідання Української економічної ради (далі – УЕР) і Держплану з реалізації врожаю від 21 червня 1924 р. констатовалося, що «передбачувані товарні надлишки достатні для задоволення потреб внутрішнього ринку та участі в певній мірі в експорті»⁶². Зокрема, з неврожайної Харківської губернії планували вивезти 0,65 млн пудів, Донецької – 1,53 млн і Чернігівської – 0,26 млн⁶³. Невдовзі експорт таких культур, як пшениця, жито та овес було призупинено. Однак, вивіз ячменя, кукурудзи та бобових продовжувався⁶⁴.

У вересні на засіданні УЕР із хлібозаготівлі, попри жваву дискусію щодо хлібно-фуражного балансу в УСРР, визначили планові цифри вивозу на північ – 52–57 млн пудів та експорту – 20 млн пудів⁶⁵. Останню цифру можна пов'язати з надлишком у 27 млн пудів, обрахованих після збору врожаю. Водночас у Наркомземі зазначали, що «селянські надлишки, після голодних років, спрямовуються в значній частині до резервних страхових

54 Там само. Спр. 1557. Арк. 99 зв.; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 172–172 зв.

55 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9–10.

56 Платонів І. Боротьба з наслідками неурожаю й кустпромкооперація. *Сільський Господарь*. Ч. 16. 31 грудня. 1924. С. 18–19.

57 Хозяйственная конъюнктура Украины в июне – августе. *Плановое хозяйство*. 1924, № 9–10. С. 317–321.

58 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 54.

59 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 6 зв.; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 35. Прим. Лише Харківська округа влітку 1924 р. отримала знижку на виконання єдиного с/г податку. Частині інших регіонів УСРР цей податок було знижено в січні 1925 р., а загальна сума знижки сягала 1,8 млн рублів – Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 7.

60 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56.

61 Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1923–1924 ... С. 239, 244; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 37 зв.

62 ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2355. Арк. 54.

63 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 115 зв.–116.

64 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 29 зв.

65 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 123–124; 184–197.

запасів всередині самих господарств і незначні надлишки 24 року легко можуть розсмоктатися цим процесом»⁶⁶.

Вивіз зернових із УСРР за кордон у другій половині 1924 р. склав понад 4,8 млн пудів, у той час як до росії – понад 23 млн⁶⁷. Експорт збіжжя на тлі голоду викликав негативну реакцію населення, особливо мешканців міст. Зокрема, вантажники, портові робітники та робітники державних підприємств Миколаївського та Одеського портів оголосили страйк і припинили відвантаження зерна. Для охорони портів і уникнення ймовірних заворушень на місця були направлені військові. Застосування військової сили через спротив вивозу збіжжя, а також погроми голодуючими зернових складів відбулися на Полтавщині, Херсонщині та навіть у Харкові⁶⁸.

Наступним етапом подолання наслідків неврожаю стала весняна посівна кампанія. Вона стартувала ще до завершення осінньої. Зокрема, 12 вересня на засіданні Особкому України розглядався орієнтовний план ярого посіву⁶⁹. З цією метою губернські земвідділи прохали надіслати місцеві плани весняної посівної кампанії, але це було проігноровано. Тому загальний план у Наркомземі розробляли згідно з інформацією, наданою ЦСУ за пропорційними потребами (незаможні-середняцькі-куркульські). На кінець вересня ЦСУ мав оновлені дані щодо постраждалих округів, але порайонні показники були неповними. Згідно з нею, дефіцит хліба мав місце у Харківській (9,5 млн пудів), Мелітопольській (6 млн), Куп'янській (5 млн), Старобільській (4,3 млн), Херсонській (2,9 млн), Красноградській (2,7 млн), Малинській (2,6 млн) та Сновській (2 млн) округах. До постраждалих також належали регіони, де нестача складала менше 2 млн пудів. Лише Харківська, Куп'янська та Мелітопольська округи визнавалися «неврожайними», оскільки чистий збір у них складав менше 6 пудів. Інші 8 округ зі збором менше 12 пудів (мали у своєму складі голодуючі райони) зараховувалися до категорії «дефіцитних». На підставі такого списку був створений план-заявка на насіннєву позику для ярової кампанії⁷⁰. Документ був розісланий для ознайомлення та узгодження.

З Харкова, Києва, Одеси та Артемівська⁷¹ прийшли плани-заключення з аргументами про помилковість розрахунків. Зокрема, в Одесі підраховали, що 680 тис. рублів для купівлі насіння не покривали зернового дефіциту. Нестачу оцінили в 2 млн пудів. Клопотання Одеського губвиконкому про збільшення позики Наркомземом було відхилене, адже регіон мав позитивний зерновий баланс⁷². У відомстві наголосили, що корегування по одному регіону потягнуть за собою неприпустимі зміни всього плану. Тому було запропоновано збільшити фінансування посівної кампанії за рахунок місцевих ресурсів губсільбанку та кооперації. Зрештою, відбувся остаточний перерахунок і позику Одеській та Катеринославській губерніям було зменшено, а Донецькій – збільшено⁷³.

План весняної посівної був затверджений Наркомземом 11 жовтня. Ним передбачалося ввезення насіннєвої державної допомоги голодуючим округам. Регіони з окремими голодуючими районами мали отримати грошові позики. Ціни на насіння були закладені відповідно до встановлених розцінок із надбавкою в 30 коп. для оплати логістики та розподілу. Половина коштів мала надійти у жовтні, 30% – у листопаді й 20% – у грудні. Передбачалися виплати на оранку для безкінних господарств⁷⁴.

66 План весенней с.-х. кампании Наркомзема УССР на 1925 год ... С. 7.

67 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30.

68 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 21 зв.

69 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 172.

70 Там само. Спр. 661. Арк. 153, 155, 193, 223.

71 Прим. До 13 вересня 1924 р. – м. Бахмут.

72 Прим. При загальному позитивному балансі по всій Одеській губернії в 11,07 млн пудів, неврожайним районам бракувало майже 5 млн пудів хлібу, а в благополучних надлишки обраховувалися в понад 16 млн пудів – Соловьев А. Неурожайные районы Одесской губернии ... С. 4.

73 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 392, 395, 399–399 зв., 446.

74 Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 21; Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 223 зв. – 224 зв.

Союзна Особком 24 жовтня 1924 р. на заготівлю ярового насіння для УСРР виділила 2,47 млн рублів, які мали надійти трьома траншами, починаючи з листопада. Ще один млн рублів виділив Укрсільбанк. Ці кошти розподілялися для самостійної купівлі населенням зернових. Сума, яку виділяли Губернські спілки с/г кредиту, безпосередньо залежала від наповнення фонду повернення населенням попередніх позик. Заготівля зерна на місцях була покладена на українські хлібозаготівельні організації, адже центральні організації займалися заготівлею насіння для постраждалих регіонів РСФРР. Союзна Особком також продовжила діяльність Центральної насінневої трійки, внаслідок чого згодом відновили роботу укрнасінтрійки. Останню, окрім безпосереднього керування процесом заготівлі посівного зерна для потреб постраждалих українських регіонів, зобов'язали керувати процесом заготівлі філіалами Центральної організації для потреб РСФРР⁷⁵.

5 листопада 1924 р. відбулася перша нарада хлібозаготівельників при Наркомвнуторзі, на якій розглянули питання заготівлі насіння для весняної посівної в Україні. 12 листопада Особком України видала постанову про відновлення посівної трійки з керівництва заготівлі та відвантаження насіння. До регіональних контор Хлібопродукту було надіслано повідомлення про негайну заготівлю ярового зерна з акцентом на його якість. На підставі переважаності виконанням насінневого плану РСФРР, Насінтрійка СРСР відмовила у залученні центральних організацій (зокрема Хлібопродукту) до реалізації насінневого плану УСРР⁷⁶.

Вдруге нарада відбулася 14 листопада за участі представників УЕР. Хлібозаготівельні організації повідомили про можливість заготівлі 970 тис. пудів ячменя, 80 тис. пудів ярової пшениці та 300 тис. пудів вівса за умови його завезення з-за меж України. Зауважувалося, що зазначені обсяги були реальними за умови відсутності нарядів вивозу до РСФРР і припинення експорту ранніх ярових культур. З огляду на зазначене, на нараді УЕР 17 листопада вирішили насінневу позику проводити у грошовій формі, а також заборонили звозити ячмінь до портів з метою експорту⁷⁷.

Підготовка до посівної розпочалася на початку грудня, коли на місця надійшло рішення про початок розподілу та заготівлі посівного зерна протягом наступних двох місяців. І хоча строки на місяць скоротилися, в губерніях таку директиву схвалили, обережно підкреслюючи вчасність отримання відповідного фінансування. В самих губерніях відбувся внутрішній перерозподіл очікуваних коштів. Зокрема, в Донецькій губернії з Артемівської та Старобільської округ 36,5 тис. рублів перенаправляли Сталінській, а з Луганської округи 21 тис. рублів «пересунули» до Маріупольської⁷⁸.

Виділення коштів на весняну посівну сильно затягнулося, що загрожувало зривом кампанії. 22 грудня 1924 р. секретар Особкому України В. Чубар надіслав до союзного Особкому телеграму про «необхідність негайного переведу асигнувань». У Харкові вірили, що цей крок зрушить питання з місця. На представника УСРР при уряді СРСР було покладено зобов'язання вжити заходів із прискорення переведу, а на Наркомфін УСРР – відслідковувати його. Затримка фінансування заготівлі насіння виникла, зокрема, через непорозуміння з Наркомфіном СРСР. Пов'язано це було з нецільовим використанням кредитів для УСРР на громадські роботи для закупівлі насіння. У Москві, не розбираючись у ситуації, розцінили це як наявність у Харкова внутрішніх резервів для посівної та зменшили суму

75 Там само. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 433–433 зв.; Спр. 661. Арк. 196–200.

76 Там само. Спр. 535. Арк. 276 зв., 404, 406, 450.

77 Там само. Арк. 316, 339.

78 Там само. Спр. 661. Арк. 103, 104–105.

цільового кредиту. Такий сумбур негативно вплинув на строки фінансування як громадських робіт, так і на підготовку до посівної⁷⁹.

Перші союзні кредити надійшли наприкінці грудня. До січня ціни на зерно підвищилися на 50% і час вигідних закупок насіння було втрачено. Отримані кошти були розподілені серед окрвиконкомів. Наркомзем відразу розпочав активну роботу з організації насіннєвої заготівлі. Насамперед 29 грудня 1924 р. відбулася нарада з українськими заготівельниками, на якій розглянули ресурсні можливості кожної з організацій. Зокрема, представник Наркомвнуторгу заявив, що Хлібопродукт до 15 лютого міг надати не більше 100-150 тис. пудів ярової пшениці та ячменю. Можливості Сільського Господаря обмежувалися у 80 тис. пудів вівса, 100 тис. пудів ячменю та 20 тис. пудів пшениці. Поставки Укрмугу не розглядалися, адже організація забезпечувала продовольством міста. Водночас обговорювалося використання 200 тис. пудів ячменю, що були заготовлені ВУКС для Наркомзему РСФРР. Припускалася навіть думка щодо розірвання угоди з останнім⁸⁰.

Українські хлібозаготівельники були неспроможні забезпечити необхідну кількість насіння хлібом. Так, Хлібопродукт повідомив Особком України, що не може виконати покладені на нього завдання, зважаючи на спад пропозиції зернових на українському хлібному ринку та зобов'язання перед союзним Особкомом. Наркомвнуторг так само відмовився регулювати постачання посівного зерна, адже «насіннєві потреби не включені до плану узгодженого РПО». Щодо останнього, то Всеукраїнська контора Хлібопродукту мала до 10 січня вивезти до РСФРР⁸¹ 350 тис. пудів ячменю та 150 тис. пудів ярої пшениці. Для внутрішніх потреб бракувало 863 тис. пудів насіннєвого матеріалу, водночас на північ мало бути вивезено 1,1 млн пудів⁸². У такій ситуації 8 січня 1925 р. Наркомвнуторг і Наркомзем звернулися до УЕР із проханням заборонити вивозити насіннєве зерно до РСФРР до моменту забезпечення потреб України, що і було запроваджено⁸³.

12 січня 1925 р. на засіданні УЕР повторно розглядалося питання фінансування посівної кампанії. На той момент для Харківської, Куп'янської та Старобільської округ було отримано лише 1 млн рублів з 2,47 млн необхідних. Не виправдалися і прогнози цін на зерно: вони зросли не на 30 коп., як планувалося, а на 50-60. Окрім того, союзна Особком постановила включити до переліку голодуючих округ райони Придніпров'я. З огляду на це, Харків просив збільшити фінансування до 3,23 млн. Союзна Особком відмовила в перегляді суми, але підтримала пропозицію взяти у центральних хлібозаготівельників 200 тис. пудів пшениці та 350 тис. пудів ячменю, заготовлених для вивозу до російських регіонів. Своєю чергою, комісія Насінтрійки СРСР не погоджувалася передавати заготовлений ячмінь. За таких умов знову обговорювалася можливість «внаслідок нестачі ячменя та пшениці перенести центр уваги на розширення кукурудзяного клину». Згодом УСРР виділили необхідні кошти. З них 315 тис. рублів надали Харківській, Куп'янській, Ізюмській та Київській округам. Решту розподілили між іншими регіонами: найбільше перевели Старобільській (129,8 тис. рублів) та Херсонській (102 тис.) округам⁸⁴.

На тому ж засіданні УЕР 12 січня 1925 р. було ухвалено рішення використати 2/3 заготовленого українськими хлібозаготівельниками для продпостачання та потреб посівної,

79 Там само. Спр. 535. Арк. 172-172 зв., 327. Прим. Чергову суму на організацію громадських робіт у другому півріччі 1924-1925 рр. було надано наприкінці березня – Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 70.

80 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 317-318.

81 Прим. Згідно інформації ПОШС, лише протягом грудня 1924 р. та першої декади січня 1925 р. для РСФРР відвантажили понад 4 млн пудів зернових – ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 2.

82 Прим. Для ярової кампанії та пересіву загублених посівів озимини регіонам РСФРР було виділено 24,6 млн пудів насіння натурою – Михельсон Е. Семенные кампании осени 1924 г. и весны 1925 г. ... С. 235-250.

83 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 276-277, 302, 303, 339. Прим. Заборона на вивіз насіння зернових культур з України по нарядах з центру була знята 28 січня 1925 р. – Там само. Арк. 134.

84 Там само. Арк. 89, 90-90 зв., 106, 135, 149, 237, 240, 259. Прим. Практика збільшення посівів кукурудзи у постраждалих районах не виправдала очікуваного результату. Споживання цієї культури було вкрай низьким як і годівля нею худоби. Використання її для експорту при світовій кон'юктурі цін було нерентабельним, що підтверджує вивіз закордон у 1923/24 р. лише 10% врожаю цієї культури – Огановский Н. П. Сельское хозяйство СССР и его экспортные ресурсы. *Плановое хозяйство*. 1925, № 2. С. 66-82.

решту залишити для експорту. Одразу були підписані договори між Сільським Господарем і Харківським окрвиконкомом, Держторгом і Старобільським окрвиконкомом, ВУКС і Куп'янським, Охтирським та Ізюмським окрвиконкомами тощо. Загалом мова йшла про 370 тис. пудів різних культур. Водночас, запланований УЕР продаж мав відбутися за собівартістю зернових із врахуванням логістичних витрат, що було проігноровано та позначилося на остаточній ціні⁸⁵.

Вартість насіннєвої допомоги весняної кампанії була визначена в 9 млн рублів. З огляду на недофінансування (5,5 млн рублів), виконавчий план був складений з розрахунку допомоги засіву 750 тис. десятин або третини ярowego клину постраждалих районів із чистим збором на людину до 12 пудів. Позика була надана для засіву 769 тис. десятин⁸⁶. Загалом за виділені Москвою кошти було придбано 1,65 млн пудів рядового зерна (не чистосортного жита (960 тис. пудів) та пшениці (686 тис.)). Укрсільбанк надав понад 1,7 млн рублів, з яких лише півмільйона витратили на купівлю покращеного та сортового зерна (орієнтовно 240 тис. пудів). Постраждалі господарства отримали покращене зерно шляхом обміну на рядове і частково за готівку від Радгосптресту, Цукротресту та ін. (орієнтовно 560 тис. пудів)⁸⁷.

Частину насіння регіони заготовили власними силами. Та навіть якщо такі ресурси залишалися на місцях, використати їх було вкрай складно, беручи до уваги конкуренцію заготівельників. Зрештою Особком України дозволив населенню та окрвиконкомам купувати посівний матеріал у сусідніх регіонах, зокрема в РСФРР. Одним із таких стала Кубань, де вдалося закупити 400 тис. пудів пшениці та ячменю. Місцеві органи торгівлі довгий час блокували вивіз зерна, доки у справу не втрутилася РПО⁸⁸.

Весняна посівна кампанія 1925 р., окрім посіву яровини, включала і пересів озимини. Осіння посуха та безсніжна зима негативно вплинули на озимий клин: було втрачено понад 456 тис. десятин. Разом із подальшими втратами та прорахунком втрат через шкідників, площу планового пересіву оцінили у 606 тис. десятин, з яких 489 тис. були визнані такими, що потребують державної допомоги. Найбільший відсоток втрат припадав на Подільську та Донецьку губернії – 292 тис. десятин. На них припадала й третина від призначеної допомоги для пересіву 259 тис. десятин⁸⁹.

Всього для пересіву озимини передбачили закупити за кордоном 1,46 млн пудів ячменю. Ще 364 тис. пудів пізніх зернових планували закупити в Україні. Для пришвидшення пересіву союзна Особком постановила вилучити до 300 тис. пудів кукурудзи з експортних активів Експортхлібу. Окрім того, останній в січні погодився продати для потреб посівної залишки експортного ячменя (150 тис. пудів), який зберігався в портах Миколаєва та Херсона. Однак це зерно вивезли для потреб посівної в РСФРР⁹⁰. Всього на пересів Москва виділила Україні близько 2 млн рублів і 300 тис. пудів зерна. Зокрема, з-за кордону Наркомзем отримав 116 тис. пудів ячменя та вівса⁹¹.

Найбільший недосів був по господарствам бідняків. Особливо гостро це відчувалося в голодуючих районах⁹². Комуністичний режим застосував перевірену практику збереження посівних площ зернових із урахуванням дефіциту насіння продовольчих культур. Було значно розширено засів просапних культур, особливо кукурудзи. Щоб спонукати до цього селян, було проведено її контрактацію – близько 135 тис. десятин, а загальна площа засіву кукурудзи зросла до понад 1,3 млн десятин (у 1924 р. – 782 тис.). Селяни використали засів

85 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 238, 240, 264.

86 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11, 41.

87 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 1949. Арк. 22–23.

88 Там само. Оп. 5. Спр. 535. Арк. 165, 189, 273-273 зв., 307, 309; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 29 зв. – 30 зв.

89 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 661. Арк. 158.

90 Там само. Спр. 535. Арк. 55, 63, 205, 210, 211.

91 Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 90; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 1949. Арк. 22 зв. – 23.

92 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 326–327.

ланів дешевшою кукурудзою для збереження посівних площ та економії більш дорогого зерна при засіві в «розкид». Збереженню посівних площ також сприяли позики держави безкінним господарствам на найм або покупку тягової сили, продаж тракторів, збільшення продажу с/г реманенту тощо⁹³.

Офіційна статистика звітувала про загальну посівну площу 7 хлібів у 1925 р. майже у 15,4 млн десятин, що було більшим за попередній рік на 750 тис. Засіви пізніх просапних культур (особливо кукурудзи) збільшилися на 900 тис. до 2,9 млн десятин⁹⁴. Посіви продовольчих культур навпаки зменшилися. Протилежне спостерігалось в голодуючих регіонах СРСР⁹⁵.

Другорядність централізованої продовольчої допомоги голодуючим збільшило їх кількість. На початку лютого 1925 р. Президія ВУЦВК створила комісію для обстеження становища в 24 постраждалих районах України. Лише в Харківській губернії зареєстрували близько одного млн голодуючих. Особком України зробив спробу залучити до допомоги громадськість. Ця ініціатива союзною владою була відкинута і рішення скасували⁹⁶.

До весни союзна Особком повністю або частково визнала неврожайними території 21 губернії СРСР із населенням 12,25 млн людей. Щоправда, серед них були Катеринославська (524 тис. голодуючих) і Харківська (900 тис.) губернії⁹⁷. Ці цифри не відповідали дійсності, адже вже на початку осені 1924 р. ЦСУ нарахувало 2,9 млн голодуючих, про що повідомило союзу Особком. Згідно з підрахунками, наприкінці 1924 р. свого хлібу не мали на Катеринославщині – 80% селян, на Донеччині – 60%, на Волині – 50%, на Харківщині – 45%, на Київщині – 40%, на Полтавщині та Поділлі – по 25%, на Одещині – 20%. Закономірно, що навесні 1925 р. там спостерігалось масове вживання в їжу різних сурогатів або голодування через їх повну відсутність⁹⁸.

До Харкова з регіонів надходила загрозлива кореспонденція. «Прийшла біда на нас, бідняків, голодна смерть, та й тільки. У нас сидять на печі та гризуть кулаки, тому що нема що їсти. У нас в селі і по всій окрузі – повний голод», – повідомляли з Бердичівської округи Київщини. «У місті з'явилося багато жебраків та почастишали мілкі крадіжки», – говорилося в листі з м. Берислава на Одещині; «останнім часом поширилося страшне злодійство... немає такої ночі, щоб де-небудь що-небудь не вкрали», – писали з Волинської губернії⁹⁹. На початку травня ВУЦВК затвердив список вже 46 «недорідних» районів 19 округ для надання допомоги постраждалим селянським господарствам. Проте голод був куди масштабнішим. Зокрема, в Мелітопольській окрузі в 16 районах голодувало 13% населення, а в Могилівській – 65% у 8 районах і до 12% у 7. Саме на Поділлі голод поширювався найбільше¹⁰⁰.

Головні зусилля по допомозі голодуючим весь час зосереджувалися на дітях. Їх кількість в різних регіонах суттєво збільшилася. Попри надання певного фінансування по лінії Особкому, значні ресурси були витрачені губернськими комісіями Допдіту. Усього на дитяче харчування, утримання яслів і харчувальних пунктів ними було відпущено 2,9 млн рублів. Лише у квітні для Охтирської, Ізюмської, Куп'янської та Харківської округ було

93 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 86; Население, посе́вы, скот, птица и сел.-хозяйственный инвентарь в 1923 и 1924 гг. ... С. 6; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 11–12, 14; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 71; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2358. Арк. 33.

94 Народное хозяйство Украины в 1924/25 году ... С. 26.

95 Попов П. Неурожай 1924 года ... С. 11–32.

96 Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 35, 50, 66, 111; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 117–118, 119–121; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 41 зв.

97 Кочетков И. В. Неурожай 1924 г.: масштабы, причины, последствия. Россия в XX веке: сб. статей к 70-летию с дня рождения В. А. Шишкина. СПб.: Нестор-История – Ин-т истории РАН, 2005. С. 99–131.

98 Батрак Л. Документи про голод в Україні 1921–1923 років ... С. 135–154; Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 77, 78, 87–88; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 288–289, 290–291, 293, 321–322.

99 Там само. С. 319–321, 331–333.

100 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 84, 107–116; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 115, 132, 134; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 225.

закуплено майже 302 тис. дитячих пайків. Загалом видача таких пайків зросла з 40-55 тис. взимку до 100-104 тис. на початок літа, не зважаючи на підвищення вартості самого пайка. Допомога дорослим акцентувалася на їх залученні до громадських робіт¹⁰¹.

Голодуючі намагалися самотужки протистояти жакхливим реаліям. Так, потерпаючи від голоду жителі Харківської та Полтавської губерній взимку уходили на шахти Донеччини у пошуках роботи¹⁰². Цей крок не дав бажаного результату, адже роботи там не було і місцеві голодні селяни також виїжджали, переважно в напрямку Кубані¹⁰³. Останнє зумовлювалося бажанням потрапити до більш продовольчо стабільного відношенні регіону, звідки надходила допомога Донецькій губернії¹⁰⁴. Однак, потенціал прийому мігрантів на Кубані був вичерпаний ще влітку-восени 1924 р. Відтак, на початку 1925 р. спостерігався значний зворотній рух голодуючих¹⁰⁵.

За час голоду було зафіксовано зростання кабальних умов у сільській місцевості. Голодуюча біднота, яка не мала змоги засіяти власні лани, здавала їх за безцінь. Дуже часто неможливі продавали свої озимі посіви, беручі за десятину натурою 3 пуди пшениці. Розповсюдженням став найм бідняків до заможних селян за незначну оплату праці¹⁰⁶.

З огляду на голод і несприятливі погодні умови, селянські господарства неохоче продавали хлібні запаси. Те, що потрапляло на ринок, скуповували приватні покупці. Державні хлібозакупівельники не могли з ними конкурувати. На весну 1925 р. вдалося заготувати лише 28 млн пудів пшениці та жита (в попередній рік – 83 млн). Високі ціни на хліб спричинили розбалансування хлібного ринку в промислових регіонах, а відтак – нову емісію та інфляцію. У деяких містах відбулися голодні бунти робітників. Таке становище вплинуло на зміну експортних планів: вивіз зернових із України зупинили. Довелося повернутися до імпорту хлібу з-за кордону. У квітні 1925 р. РСРР імпортував 29 млн пудів хлібу. Частина з нього передбачалася споживчим районом УСРР, переважно Донбасу та робітничим центрам¹⁰⁷. Із РСФРР до України протягом с/г року завезли 14,4 млн пудів зернових, із них навесні – 7,5 млн (частково для потреб Червоної армії)¹⁰⁸.

Наприкінці квітня було позитивно оцінено майбутній врожай, що вплинуло на стабілізацію хлібного ринку¹⁰⁹. Ця інформація спонукала селянські господарства розпочати продаж притриманих запасів зернових. Вплинуло на ціну хліба і завезення імпортного борошна¹¹⁰. Водночас у 1924–1925 рр. експортували майже 9,3 млн пудів, що становило 42% річного союзного експорту (22 млн пудів). До РСФРР вивезли 31,4 млн¹¹¹.

Валовий збір зернових 1925 р. в УСРР був значно вищим за врожай 1923 р. й подолав позначку в млрд пудів. Це дало змогу здебільшого збалансувати поточний хлібно-фуражний баланс, а Політбюро ЦК КП(б)У говорити про першочерговість хлібного експорту. Роботу Особкому України було визнано задовільною. Водночас, на Катеринославщині, Київщині, Одещині, Поділлі та Полтавщині продовольчої допомоги потребували майже 75 тис. дітей, а в південно-західних округах голод взагалі перейшов у 1925–1926 рр.¹¹²

101 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 10; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 84–85, 109, 111, 122, 129–130, 147, 157; ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 114–115 зв., 184, 197–200, 268.

102 Прим. В інших голодуючих регіонах люди шукали альтернативні варіанти. Зокрема на Поділлі селяни масово намагалися скористатися державною кампанією переселення на південь із отриманням відповідних пільг – Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 78, 80.

103 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 234, 284, 324; ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 44 зв.

104 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1047. Арк. 3, 132.

105 Кочетков И. В. Неурожай 1924 г. ... С. 99–131.

106 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 79, 86–87, 89–90; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 12; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 295, 324–325; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2117. Арк. 58.

107 Громан В. Г. Годовой обзор народного хозяйства за 1924–25 г. Плановое хозяйство. М., 1925. №12. С. 108–140; Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 8; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД ... С. 302; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 77, 108; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 12 зв. – 13 зв., 60 зв. – 61; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 44 зв.

108 Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 58. Арк. 12 зв. – 13 зв., 44 зв.

109 Виноградский Н. Н. Хлебная проблема ... С. 43–56.

110 Отчет о деятельности особой комиссии ... С. 9; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 93.

111 Громан В. Г. Годовой обзор народного хозяйства за 1924–25 г. ... С. 108–140; Народное хозяйство Украины в 1924–25 году ... С. 30.

112 Голод та Голодомор на Поділлі ... С. 118–144; Україна: Хроніка XX століття. Рік 1925 ... С. 166, 169, 180–181; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1707. Арк. 223; Спр. 2388. Арк. 15–23, Ф. 283. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 251; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 59. Арк. 1.

Висновки

Отже, неврожай в Україні в 1924 р. був викликаний не тільки посухою, а й споживацькою аграрною політикою комуністичного режиму. Продовжувалися свідомі викривлення показників врожайності з метою приховування продовольчих проблем. Претензія СРСР на міцні експортні позиції в світі унеможливила визнання голоду в УСРР, а саме слово було затабуйоване на десятиліття.

Централізована допомога голодуючим України повністю залежала від волі Москви, її позиції щодо першочерговості стабілізації ситуації в постраждалих російських регіонах. Союзний центр визнав постраждалими окремі території, голод в яких безпосередньо загрожував столиці УСРР, а згодом і промисловим регіонам. Харків намагався перерозподіляти отримані ресурси, часто вступаючи в суперечку з російськими інтересами.

Україні був нав'язаний пріоритет застосування мало результативних методів допомоги голодуючим, більшість із яких відкинули в РСФРР (грошові позики замість насіння, пайки замість харчування тощо). Через різні перепони голод у 1925 р. поширився на більшість регіонів України та охопив кілька мільйонів людей, змінилось співвідношення посівів зернових культур тощо. Повторилася ситуація 1921 р. в менших масштабах, а попередньо набутий досвід протистояння голоду дозволив уникнути масової смертності населення.

References:

1. Batrak, L. (2018). Dokumenty pro holod v Ukraini 1921–1923 rokiv (iz kolektsii «Ukrainskyi muzei v Prazi» TsDAHO Ukrainy). [Documents about the famine in Ukraine in 1921–1923 (from the collection of the Ukrainian Museum in Prague of the CSAPA of Ukraine)]. *Arkhivy Ukrainy*. 5-6, 135-154 [in Ukrainian].
2. Berelovich, A., Danilov, V. (Ed.). (2000). Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. [Soviet village through the eyes of the Cheka–OGPU–NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. T. 2: 1918–1922 gg. Moskva [in Russian].
3. Chubar', V. (1925). Bor'ba s nedorodom 1924 goda na Ukraine. [The fight against crop failure in 1924 in Ukraine]. *V bor'be s zasukhoy i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 178-198 [in Russian].
4. Groman, V. (1925). Godovoy obzor narodnogo khozyaystva za 1924-25 g. [Annual review of the national economy for 1924-25]. *Planovoye khozyaystvo*. 12, 108-140 [in Russian].
5. Khozyaystvennaya kon'yuktura Ukrainy v iyune – avguste. [Economic situation in Ukraine in June – August]. *Planovoye khozyaystvo*. (1924). 9-10, 317-321 [in Russian].
6. Kochetkov, I. (2005). Neurozhay 1924 g.: masshtaby, prichiny, posledstviya. [Crop failure of 1924: scale, causes, consequences]. *Rossiya v XX veke: sb. statey k 70-letiyu s dnya rozhdeniya V. A. Shishkina*. 99–131 [in Russian].
7. Mikhel'son, Ye. (1925). Semennyye kampanii oseni 1924 g. i vesny 1925 g. [Seed campaigns of autumn 1924 and spring 1925]. *V bor'be s zasukhoy i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 235-250 [in Russian].
8. Movchan, O. (Ed.). (2009). Ukrayina: khronika KHKH stolittya. Roky 1923–1924: dovidkove vydannya. [Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Years 1923–1924: Reference Edition]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Movchan, O. (Ed.). (2006). Ukrayina: Khronika XX stolittya. Rik 1925: Dovid. vyd. [Ukraine: Chronicle of the 20th Century. Year 1925: Reference edition.]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1924-25 godu. [National economy of Ukraine in 1924-25]. (1925). Khar'kov [in Russian].
11. Naseleniye, posevy, skot, ptitsa i sel.-khozyaystvennyy inventar' v 1923 i 1924 gg. [Population, crops, livestock, poultry and agricultural equipment in 1923 and 1924]. (1926). Moskva [in Russian].
12. Oganovskiy, N. (1925). Sel'skoye khozyaystvo SSSR i yego eksportnyye resursy. [Agriculture of the USSR and its export resources]. *Planovoye khozyaystvo*. 2, 66-82 [in Russian].
13. Otchet o deyatelnosti osoboy komissii po bor'be s posledstviyami nedoroda 1924 goda. (OSOBKOM) pri SNK USSR. Za period s 10 iyunya 1924 g. po 10 iyunya 1925 g. [Report on the activities of the special commission to combat the consequences of the 1924 crop failure. (OSOBKOM) under the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR. For the period from June 10, 1924 to June 10, 1925]. (1925). Khar'kov [in Russian].
14. Plan vesenney s.-kh. kampanii Narkomzema USSR na 1925 god. [Plan of the spring agricultural campaign of the People's Commissariat of Agriculture of the Ukrainian SSR for 1925]. (1924). Khar'kov [in Russian].

-
-
15. Platoniv, I. (1924). Borot'ba z naslidkamy nedorodu y kustpromkooperatsiia. [Combating the consequences of crop failure and bush industrial cooperation]. *Sil'skyi Hospodar*. 16, 18-19 [in Ukrainian].
 16. Podkur, R. et al. (Comps.). (2007). Holod ta holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. [Famine and famine in Podillia 1920–1940. Collection of documents and materials]. Vinnytsya [in Ukrainian].
 17. Popov, P. (1925). Neurozhay 1924 goda, yego razmery i posledstviya. [The crop failure of 1924, its extent and consequences]. *V bor'be s zasukhoi i golodom. Neurozhai v zasushlivykh rayonakh SSSR i bor'ba s nimi*. 11-32 [in Russian].
 18. Solov'yev, A. (1925). Neurozhaynyye rayony Odesskoy gubernii (po dannym osennego oprosa 1924 g.). [Crop-poor areas of Odessa province (according to the autumn survey of 1924)]. Odessa [in Russian].
 19. Vidimyye khlebnyye zapasy SSSR na 1 iyulya 1924 goda. [Visible grain reserves of the USSR on July 1, 1924]. (1924). Moskva [in Russian].
 20. Vinogradskiy, N. (1925). Khlebnaya problema. (Zamysel i vypolneniye. 1923–1926 gg.). [The bread problem (Concept and implementation. 1923–1926)]. *Planovoye khozyaystvo*. 10, 43-56 [in Russian].
 21. Zima, V. (2019). Prodovol'stvennaya problema v SSSR na pervom etape novoy ekonomicheskoy politiki v 1921–1925 gg. [The food problem in the USSR at the first stage of the new economic policy in 1921–1925]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Gumanitarnyye nauki*. 3, 51-66 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 28.06.2025